



<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 12, Issue 2, No.26, Autumn & Winter 2020-2021 pp. 7-8

Received:14/03/2021 Accepted:20/11/2021

A Study of the Views of Contemporary Ash'arites of Iranian Kurdistan Towards Philosophy

Ali Asghar Hosseini

Ph. D. Student in Islamic Philosophy and Theology, Department of Theology, Islamic Azad University, Yadegar Imam Khomeini (RAH) Shahr-e-Rey, branch, Tehran, Iran

aahamsn52 @ gmail. Com

Jabbar Amini*

Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Islamic Azad University Islamshahr Branch, Islamshahr, Iran

Amini.jk46@yahoo.com

Jamshid Jalali Shijani

Associate Professor of Religions and Mysticism, Islamic Azad University, Yadegar Imam Khomeini (RAH) Shahr-e-Rey, branch, Tehran, Iran

jalalishey@gmail.com

Extended abstract

The present study was conducted to investigate the views of the Ash'arites of Iranian Kurdistan towards philosophy. To achieve this goal, a phenomenological-based qualitative research method was used. Twelve contemporary Kurdistan theologians were interviewed about philosophy. The questions were designed based on the research objectives. The results were as follows:

1) The Ash'arites of Kurdistan considered it sufficient to rely on the Qur'an and Sunnah and a rational view based on religious texts for designing and teaching the issues of old and new theology.

2) Following a philosophy of Greek origin and its imitation were considered by them to be futile.

3) To them, a philosophy could be invented based on Islamic texts. However, Ash'arite academics were more interested in philosophizing due to studying humanities and interacting with professors based on the contents of their academic philosophical courses.

Therefore, considering the trend of spreading philosophy among the contemporary Ash'arites of the world, the Ash'arites of Kurdistan still try the same traditional practice of opposing philosophy. In the section of practical suggestions based on the research findings, the following recommendations could be put forward: 1) establishing philosophy with different orientations at the University of Kurdistan; 2) further training of old and new theology; 3) establishing the Institute of Philosophy and Wisdom in Kurdistan; 4) strengthening and equipping Kurdistan libraries with philosophical books; and 5) providing a more interaction between Shiite and Ash'arite theologies.

In the field of research literature on contemporary Ash'arite theologians of the Islamic world, the results showed that people, such as Sheikh Mohammad Abdo (Rabbani Golpayegani, 1999: 18), Taha Abdolrahman (Miri and Parsania, 2009: 56), Nasr Hamed Abu Zayd (Abuzid 2003: 263), Mohammad Abed Jaber (Jaberi, 2010: 375), Mohammad Arkoun (Arkoun 2009, 2993, pp. 15-3), and Varshid Reza (Enayat, 1998: 157) had

*Corresponding author

Hossini, A., Amini, J., Jalali shejani, J. (2021). The discourse and analyzing of the Ash`arite community of Kurdistan regarding philosophy. *Comparative Theology*, 12(26), 29-44.



2322-3421 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).



<http://dx.doi.org/10.22108/coth.2021.127745.1550>



<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20089651.1400.12.26.1.7>

agreed with philosophy and only Seyyed Qutb (Savoshi, 1997: 157) had opposed it. However, among the contemporary Ash'arite theologians of Kurdistan, the findings indicated that some great figures such as Mullah Abu Bakr Chori (Baba Marduk, 2003: 148), Mullah Abdul Karim Modarresi and Mullah Mahmoud Modarres Negal (Baba Marduk, 2003, vol. 1: 147), and Malabaqir Balk (Modarresi, 1985: 14) completely opposed philosophizing theological and religious issues and only the theologians of Takhti Mardukhi family like Sheikh Abdul Qader Mohajer, Sheikh Mohammad Sim Thani, and Sheikh Mohammad Jassim Sadr al-Ulama could teach philosophical issues due to their family powers (Abdoli, 2019: pp. 43-40). This had a significant relationship with the field results resulting from the procedures and contents of traditional courses governing these scientific schools, the majority of Sunni seminary teachers and scholars followed Abolhassan Ash'ari in opposition to reason. Ghazali's views were especially in complete opposition to those of the philosophers. New doctrinal doubts were sufficient to make us rely on the Qur'an and Sunnah; thus, there was no need for Greek vague and imitative philosophy as being at the same time blasphemous. Finally, if one is to rely on philosophy in the present age, he/she must create a philosophy with Islamic text-based principles. Only a small number of the university interviewees were found to follow Ash'ari profession due to having an interaction with academics and studying in those fields. The humanities, such as sociology, law, philosophy, theology, and philosophy of education, had a positive approach to philosophy. It was expected that the Ash'arites of Kurdistan had a positive approach to philosophy like the Ash'arites in the Islamic world with the development of technology and modernity. However, the Ash'ari discourse of Kurdistan was finally found to be in opposition to philosophy.

Keywords: Ash'arites, contemporary Ash'arites of Kurdistan, philosophy, Ash'arite theologians

References:

- Ebrahimi Dinani, G. H. (1997). *The Story of Philosophical Thought in the Islamic World*. Tehran: Tarh-e Naw Publishing.
- Homo (2001). *Office of Wisdom and Ayatollah Eshgh*. Tehran: Tarh-e Naw Publishing.
- Ahmadian, A. (2012). *Sunni theology from Basri to Ash'ari*. Tehran: Ehsan Publishing.
- Argon, M. (2009). Critique of Islamic Wisdom: An Exclusive Conversation with Argon. *Pegah HozeH Publishing*, No. 263, pp. 8-4.
- Spielberg, H. (2012). *Phenomenological Movement: Historical Introduction*. Translated by Massoud Olia, Tehran: Minavi Kherad Publications.
- Jaberi (2010). *We and our philosophical heritage*. Translated by Mohammad Al-Mahdi, Tehran: Nashre-Sales Publishing.
- Hosseini, M. (2019). The field of reason in the viewpoints of the Ash'arites. *Noor Magazines Database*, Vol. 16, No. 2, pp: 255-233
- Rabbani Golpayegani, A. (1999). *An Introduction to Theology*. Qom: Dar al-Fikr Publications.
- Roa, O. (2008). *Globalized Islam*. Translated by Hossein Farshchian, Qom: Boostan-e Ketab Publishing.
- Rouhani, B. (2003). *History of Kurdish celebrities*. Compiled by Mohammad Majed Mardoukhi, Tehran: Soroush Publications.
- Delawar, A. (1995). *Theoretical and practical foundations of research in humanities and social sciences*. Tehran: Roshd Publications.
- Siavashi, K. (2007). A study and critique of the interpretation of Sayyid Qutb in Fi Zalal al-Quran. *Noor Specialized Journal*, No. 44, pp. 11-40.
- Abdoli, M. (2019). The role of Kurdish theologians in promoting Ash'arite culture. *Baran Religious Magazine*, No. 6, pp. 46-41.
- Enayat, H. (1997). *A Journey in Arab Political Thought*. Tehran: Amir Kabir Publications.
- Askari Nejad Amiri, Z. (2018). *Research and presentation method*. Vol. 1, Tehran: Ganj-e-Danesh Publications.
- Al-Ghazali, A. H. M. (1984). *Tahaft al-Falasfa*. Translated by Ali Asghar Halabi, Tehran: Zavar Publishing.
- Faramarz Gharamaleki, A. (2013). *Methodology of Religious Studies*. Mashhad: Razavi University of Islamic Sciences Publications.
- Copleston, F. (1996). *History of Philosophy*. Translator: Jalaluddin Mojtaba, Vol. 1, Tehran: Elmi Farhangi (Scientific and Cultural) Publications.
- Modarressi, M. A. (1985). *Divan-e Modares Kurdistani by Mullah Mohammad Baqer Balk*. Tehran: Ehsan Publishing.
- Miri, M. and Parsania, H. (2009). A Study of the Thoughts of Taha Abdolrahman. *Tehran: Al-Mustafa International Research Institute (PBUH) and Humanities Research Institute*, pp: 152-137.
- Nasr Hamid, A. Z. (2019). *The meaning of a research text in Quranic sciences*. Translated by Morteza Kariminia and Mostafa Malekian, Tehran: Tarh-e Naw (New Plan) Publishing.

الهیات تطبیقی

نوع مقاله: پژوهشی

سال دوازدهم، شماره بیست و ششم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

ص ۲۹-۴۴

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۱۲/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۸/۲۹

تحلیل و بررسی دیدگاه اشاعره معاصر کردستان ایران نسبت به فلسفه‌ورزی

علی اصغر حسینی، دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، گروه الهیات، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد

اسلامی، تهران، ایران.

aahamsmn52@gmail.com

جبار امینی*، استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد اسلام شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اسلام شهر، ایران.

Amini.jk46@yahoo.com

جمشید جلالی شیجانی، دانشیار گروه ادیان و عرفان، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

jalalishey@gmail.com

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی دیدگاه اشاعره کردستان ایران نسبت به فلسفه‌ورزی انجام شد. برای نیل به این هدف، از روش پژوهش کیفی مبتنی بر پدیدارشناسی استفاده شد که با ابزار مصاحبه صورت گرفت و در آن از ۱۲ نفر از متکلمان صاحب نظر حوزوی و دانشگاهی معاصر کردستان در رابطه با فلسفه‌ورزی مصاحبه به عمل آمد. سؤالات مصاحبه مبتنی بر اهداف تحقیق، طرح و پرسیده شد. یافته‌ها نشان دادند نگرش متکلمین اشعری کردستانی در بخش علمای حوزوی، حاکی از تبعیت آنان از روش سنتی اشاعره در مخالفت با فلسفه‌ورزی است و در طرح و آموزش مسائل کلام قدیم و جدید، تکیه بر قرآن و سنت و نگاه عقلی مبتنی بر متون دینی را کافی و پیروی از فلسفه‌ای با ریشه یونانی و تقلیدی را کاری عبث می‌دانستند؛ اما در جامعه دانشگاهی اشعری مسلک به دلیل تعامل با دانشگاهیان در رشته‌های علوم انسانی و اساتید و محتوای دروس فلسفی دانشگاهی به فلسفه‌ورزی تمایل بیشتری داشتند؛ بنابراین، با توجه به روند گسترش فلسفه‌ورزی در بین اشاعره معاصر جهان، اشاعره کردستان بر همان رویه سنتی مخالفت با فلسفه‌ورزی اهتمام داشتند.

واژه‌های کلیدی:

اشاعره، اشاعره معاصر کردستان، فلسفه‌ورزی، متکلمین اشعری

* مسؤل مکاتبات

حسینی، علی اصغر، امینی، جبار، جلالی شیجانی، جمشید. (۱۴۰۰). تحلیل و بررسی دیدگاه اشاعره معاصر کردستان ایران نسبت به فلسفه‌ورزی. *الهیات تطبیقی*. ۱۲

(۲۶): ۲۹-۴۴.



2322-3421 / © 2021 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).



<http://dx.doi.org/10.22108/coth.2021.127745.1550>



<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20089651.1400.12.26.1.7>

مقدمه و طرح مسئله

پس از ورود فلسفه به جهان اسلام و ایران، به مرور فلسفه یونانی و به ویژه حکمت مشاء ارسطویی، جایگاه رفیعی را در مشرق زمین یافت و پس از کندی و فارابی، ابوعلی سینا، فلسفه مشاء را به اوج رساند. با وجود این، همواره سه طایفه نسبت به فلسفه در اسلام ستیز و مخالفت داشتند. گروه نخست، مؤمنان و معتقدان به دین بودند که به واسطه جمود بر ظواهر دینی، هرگونه تعمق و تدبیر در مبانی دینی را به شدت محکوم می کردند. گروه دوم، بسیاری از عرفا و اهل سلوک بودند که استدلال عقلی و سعی فکری را حجاب معرفت می دانستند. گروه سوم، تحصیلی مذهبیان و کلیه کسانی بودند که تنها بر قضایای علمی و تجربی تکیه می کردند (ابراهیمی دینانی، ۱۳۷۶: ۸).

اگرچه همه این گروهها در مخالفت با فلسفه متفق بودند، روش های تعارض آنان با یکدیگر تفاوت هایی داشت. در میان گروه نخست، اشاعره در مخالفت با فلسفه بیشترین تأثیر منفی را داشت؛ زیرا این گروه ضربات سنگینی بر پیکر فکر فلسفی وارد آوردند. اگرچه مخالفت اشاعره در ابتدا با عقل گرایان معتزلی بود، رویکرد آنان به تدریج تقابل با هرگونه بینش استدلالی و فلسفی بود که موجب شد بزرگان کلام اشعری چون امام محمد غزالی (م ۵۰۵ق) رسماً به مخالفت با فلسفه پردازند؛ به طوری که او در مقدمه کتاب تهافت الفلاسفه، فلاسفه را کافر می شمرد و شنیدن نامهایی چون سقراط، بقراط، افلاطون، ارسطو و امثال آنها را ده شتاک می داند (غزالی، ۱۳۶۳: ۴۲).

بعد از غزالی و حاکمیت گفتمان ضد فلسفی، دیگر خبری از فلسفه و ورزی در جهان اسلام نبود؛ اما نکته اصلی اینجا است که سرانجام فلسفه آنچنان که ریچارد کریل^۱ آن را «جست و جوی شورمندانه به کمک عقل در پی امر واقع

و خیر» تعریف کرد، وجود نداشت و براساس همین تعریف، فلسفه و ورزی که «اقدام به چنین جست و جوی عقلانی برای کشف واقعیت و امور خیر» بود، سرنوشت نامعلومی یافت (کریل، ترجمه: کیوانفر ۱۳۹۳). حال این مسئله مطرح است که در میان متکلمین اشعری، این جست و جوی شورمندانه و عقلانی چه جایگاهی دارد. به عبارت دیگر، آیا فلسفه و ورزی به معنای فیلسوف بودن و داشتن تفکر فلسفی نه به معنای فلسفه خوانی و فلسفه دانی، در میان متکلمین اشعری معاصر وجود دارد.

در این میان، به جامعه اشاعره ایران که بیشترین آنها در کردستان تمرکز یافته اند، توجه ویژه ای شد و طرح این مسئله که جریان های نو اشعری در ایران که دست کم می توان گفت تعصب عربیت را چندان ندارند، آیا در بیان افکار خود با عقل گرایی یا فلسفه و ورزی مخالفت دارند یا فلسفه را در قرن ۲۱ می پذیرند. آیا اشاعره جدید اهل سنت با غزالی و امام فخر رازی در تقابل با فلسفه هم رأی اند. آیا اشاعره معاصر کردستان ایران همانند برخی اشاعره نواندیش معاصر جهان اسلام، به وجود و ضرورت فلسفه اسلامی بدون نیاز به فلسفه یونانی و ارسطویی معتقدند.

این پژوهش با هدف یافتن نوع گفته مان متکلمین اشعری معاصر کردستان ایران نسبت به فلسفه و ورزی و در عین حال، مقایسه نوع نگرش آنان با اشاعره سنتی در رابطه با فلسفه و ورزی انجام شده است.

فرضیه و سؤالات پژوهش

اگرچه پژوهش حاضر در مقام پاسخگویی به سؤالات اصلی و فرعی بوده، به دنبال یک فرضیه نیز هست؛ آن اینکه در عصر کنونی و توسعه مدرنیته و فناوری و طرح مباحث کلامی جدید، اشاعره معاصر کردستان همچون اشاعره جهان اسلام، نسبت به فلسفه و ورزی رویکرد مثبتی

1. Richard E. Creel.

دارند. فلسفه در استان کردستان، با دو جنسیت مرد (۹ نفر) و زن (۳ نفر) با فاصله سنی ۶۵-۳۰ سال و با پراکندگی تحصیلات از تحصیلات حوزوی (سطح یک تا سطح چهار) و دانشگاهی (کارشناسی ارشد تا دکتری) بود. از همین رو، به منظور جمع‌آوری داده‌های اولیه، علاوه بر روش‌های اسنادی و کتابخانه‌ای، از روش جمع‌آوری مصاحبه نیمه‌ساختاریافته محقق ساخته بهره برده شد؛ بنابراین، ابزار اصلی گردآوری اطلاعات، مصاحبه از نوع مصاحبه نیمه‌ساختاریافته محقق ساخته، با نمونه‌گیری هدف‌مند کرانمند از نمونه‌های دردسترس - با حداکثر تنوع - و مبتنی بر معیار بوده است. در انتخاب نمونه‌ها سعی شد نمونه‌هایی انتخاب شوند که اطلاعاتی را درخصوص روشن‌سازی ابعاد موضوع پژوهش در اختیار پژوهشگر قرار دهند؛ در نتیجه، برای انتخاب نمونه‌های تحقیق از نمونه‌گیری هدفمند استفاده شد. معیارهای پذیرش در این نمونه در پژوهش حاضر، عبارت بودند از:

۱. داشتن یک مدرک تحصیلی مرتبط در یک مقطع حوزوی یا دانشگاهی در حوزه فلسفه یا یکی از گرایش‌های آن؛
۲. داشتن اثر علمی چاپ‌شده در این حوزه؛
۳. راغب بودن به مصاحبه درخصوص موضوع این پژوهش؛
۴. داشتن مطالعه و نظر در باب موضوع پژوهش؛
۵. زندگی‌کردن در استان کردستان و تعامل با مشرب اشعری؛
۶. توانایی انتقال مفاهیم مدنظر و بررسی شده؛
۷. برخوردار از ملاک‌های سلامت جسمانی (شنوایی و گفتاری و عقلی)؛
۸. داشتن تجربه زیسته از مسلک و منش اشعری‌گری یا داشتن خاطره یا تجربه شنیده‌شده و درک یافته‌ای از سوی دیگران در باب این حوزه؛
۹. علاقه‌داشتن به شرکت در مصاحبه از روی اختیار؛
۱۰. به لحاظ شغلی نیز استاد حوزوی یا دانشگاهی یا ائمه جمعه یا پژوهشگر باشند که دارای سوابق آموزشی و پژوهشی

اما سؤالات پژوهش حاضر، با توجه به اهداف تحقیق، عبارت‌اند از:

الف) سؤال اصلی یعنی چگونگی تبیین و بررسی اشاعره معاصر کردستان ایران در مواجهه با فلسفه و فلسفه‌ورزی.

ب) سؤالات فرعی شامل:

- اشاعره معاصر کردستان چه تعریفی از علم کلام دارند؟ و مهم‌ترین فرق کلامی کدام بوده؟ و دیدگاه آنان نسبت به فلسفه‌ورزی چیست؟
- اشاعره معاصر ایران چه رویکردی نسبت به فلسفه‌ورزی داشته‌اند؟ و در شرایط کنونی برای پاسخگویی به شبهات کلامی، تا چه میزان، استدلال‌های مبتنی بر پایه‌های استدلال فلسفی را می‌پذیرند؟ و تا چه اندازه به فلسفه یونانی قائل‌اند؟

روش‌شناسی پژوهش

با توجه به هدف و سؤال‌های مطرح در این پژوهش، از رویکرد اسنادی - کتابخانه‌ای و پدیدارشناسی، استفاده شد. به کمک روش کتابخانه‌ای، پژوهشگر بعد از شناسایی و جمع‌آوری کتب و مقالات معتبر و مرتبط، به تبیین مفاهیم و اصطلاحات خاص به‌کاررفته در این پژوهش پرداختند. همچنین، با توجه به اینکه حوزه مطالعاتی این پژوهش، خاص بوده و از نظر هدف، کاربردی است و قصد تحلیل تجارب زیسته ماوستاها و اساتید حوزه فلسفه در باب نگاه اشعری‌مسلکی به فلسفه در استان کردستان را دارد، شیوه اجرای آن، پارادایم کیفی از نوع پدیدارشناسی توصیفی، با شیوه تحلیل چندمرحله‌ای ونمانن آست. قلمرو زمانی این پژوهش سال ۱۳۹۹ و قلمرو مکانی مطالعه شده آن شامل ماموستاها و اساتید دانشگاهی رشته

بود؛ از این رو، پژوهش حاضر در پی تبیین و واکاوی این سؤال است که تجارب زیسته عالمان حوزوی و دانشگاهی اهل سنت در استان کردستان ایران از مواجهه با دلایل / علل عدم فلسفه‌ورزی عالمان این منطقه و راهکارهای پیشنهادی آنها برای روی‌آوری مجدد به فلسفه‌ورزی چگونه تبیین می‌شود.

ادبیات نظری پژوهش

الف) پیشینه دیدگاه اشاعره جهان اسلام نسبت به

فلسفه‌ورزی

در این بخش در نظر است در قالب جدولی به‌اختصار دیدگاه برخی از پرآوازه‌ترین متکلمین جهان اسلام که دارای مذهب کلامی اشعری‌اند، نسبت به فلسفه و تحول مسائل کلامی و گفتمان‌های حوزه دین از ناحیه صاحب‌نظران علم کلام در شمال آفریقا بود، اکثریت اشعری‌مسلکان و اقلیت نواعتزالی‌های اهل سنت، نگاه متفاوتی نسبت به اشاعره سنتی فلسفه ستیز داشتند؛ به همین دلیل، این گروه برای مقایسه با اشاعره معاصر استان کردستان ایران انتخاب شدند. در نگاه اجمالی مشاهده می‌شود برخی از معاصرین بر این باورند که باید از مبانی فلسفی و استدلال‌های آن برای حل مسائل دینی و اثبات آن بهره جست یا دست‌کم برای اقتناع شبهه‌افکنی‌های نسل جدید، باید نیم‌نگاهی به راه و روش فلسفی داشت. در بررسی اجمالی در قالب جدول شماره ۱ گفتمان مهم‌ترین کلامی اشعری مسلک در جهان اسلام نسبت به فلسفه‌ورزی بیان می‌شود.

در ارتباط با پژوهش مدنظر باشند و صاحب‌نظر تلقی شوند؛ از همین رو، اندیشمندان و ماموستاهای اشعری که در علوم دینی تخصص داشته‌اند و در عین حال، در استان کردستان در سال ۱۳۹۹، ساکن و از دو قشر حوزوی و دانشگاهی بودند، در نظر گرفته شد.

بدین سان با توجه به اینکه در پژوهش پدیدارشناسی، تعداد نمونه، کوچک و به‌طور تقریبی ۶ شرکت‌کننده است و در این پژوهش نیز مصاحبه با مصاحبه‌شوندگان در ۶ نفر به اشباع رسید، پژوهشگر از باب دستیابی به اطمینان و اعتبار بیشتر، تا ۱۲ نفر مصاحبه را ادامه داد. همچنین، برای حصول اعتبار و روایی در این پژوهش، علاوه بر دقت‌نظرها و علاقه خاص پژوهشگر به موضوع پژوهش، توجه به مستندات درجه اول نیز در تمام مراحل پژوهش، قابلیت تأیید این پژوهش را تضمین خواهند کرد. علاوه بر این، پژوهش حاضر با صرف وقت زیاد و با راهنمایی و نظرات صاحب‌نظران و اساتید راهنما و مشاور انجام گرفته است که هم اطمینان‌پذیری اطلاعات و هم قابلیت تأیید آن را امکان‌پذیر می‌کند. در نهایت، برای حصول اطمینان بیشتر از روایی و اعتبار داده‌ها، نتایج حاصل شده، علاوه بر اخذ تأیید نهایی از تمام مصاحبه‌شوندگان، با تعدادی دیگر از صاحب‌نظران و پژوهشگران، شامل ۲ نفر از ماموستاهای و ۳ نفر از اساتید دانشگاهی متخصص در حوزه‌های فلسفه در میان گذاشته و تأیید نهایی شد.

بر چنین زمینه‌هایی، آنچه در این پژوهش بر مبنای پدیدارشناسی دنبال می‌شود، شناخت بنیادین ذهنیت‌ها یعنی شناخت ملموس از تلقی، تصور و رویکرد این دو قشر از فلسفه و فلسفه‌ورزی، شناخت پیامدهای ناشی از ذهنیت‌های آنان در استان کردستان از اشعری‌گری معاصر در زندگی روزمره، تبیین نوع تلقی ماموستاهای از فلسفه

جدول ۱- گفتمان مشهورترین متکلمان اشاعره معاصر جهان اسلام نسبت به فلسفه‌ورزی

ردیف	متلکم معاصر اشعری	تاریخ وفات	زادگاه	نوع نگاه به فلسفه	نشانه‌های موافقت یا مخالفت
۱	سید قطب	۱۳۸۶ ق	مصر	مخالف	فلسفه به دلیل سابقه یونانی، غیرتوحیدی بودن و ایجاد مجادله بین فرق کلامی، کاربردی نیست (سیاوشی، ۱۳۸۶: ۳۹).
۲	شیخ محمد عبده	۱۳۲۳ ق	مصر	موافق	عقل و فلسفه، ابزاری کارآمد در فهم آموزه‌های قرآن است (ربانی گلپایگانی، ۱۳۷۸: ۱۸).
۳	طه عبدالرحمن	۱۳۶۳ ق	مغرب	موافق	اندیشه فلسفی متعلق به اعراب و مستقل از فلسفه یونانی و باید با روح اسلامی مطابق باشد (میری وپارسانیا، ۱۳۸۸: ۵۶).
۴	نصر حامد ابوزید	۱۴۳۱ ق	مصر	موافق	قائل به تمایز دین و معرفت دینی و طرفدار هرمنوتیک فلسفی گادامر و معتقد به کثرت‌گرایی بود (نصرحامد، ۱۳۹۸: ۲۶۳).
۵	محمد عابد جابر	۱۴۳۱ ق	مراکش	موافق	مخالف فلسفه ایرانی، شیعی و یونانی به علت تعصب در عربیت؛ اما قائل به فلسفه شرق اسلامی و غرب اسلامی (جابری، ۱۳۸۹: ۳۷۵).
۶	محمد آرکون	۱۴۳۱ ق	الجزایر	موافق	بهره‌گیری فلسفه از زبان عربی و طرفدار عقل الهیاتی اسلامی (آرگون، ۱۳۸۸ ش ۲۶۳: ۱۵-۳).
۷	رشیدرضا	۱۳۵۴ ق	مصر	موافق فلسفه سیاسی	صرفاً موافق فلسفه سیاسی و اصلاح دینی (عنایت، ۱۳۷۶: ۱۵۷).

در بررسی اجمالی از یافته‌های جدول شماره ۱ به‌وضوح دریافت می‌شود غیر از سید قطب که مخالف فلسفه‌ورزی است، بیشتر متکلمین اشعری معاصر در جهان اسلام و به‌ویژه در جهان عرب با فلسفه‌ورزی موافق‌اند. اگرچه بخشی از این رویکرد مثبت به دلیل تعصب در عربیت است که موجب شد تمایل بیشتر به گفتمان فلسفه‌ورزی به‌واسطه تأکید بر مبانی و مبادی مبتنی بر متون دینی اسلام باشد تا تمایل به فلسفه یونانی، بخش دیگر این چنین خلاصه می‌شود که بیشتر عالمان علوم دینی، به‌ویژه در مباحث علم کلام به‌واسطه تعامل با اساتید بزرگ دانشگاه‌های اروپایی و محتوای دروس علوم انسانی در غرب که هم‌زمان با گسترش مدرنیته شکل گرفت، دلیل محکمی بر روی‌آوری اشاعره معاصر جهان اسلام، به‌ویژه

جهان عرب به فلسفه‌ورزی است.

(ب) پیر شینه دیدگاه اشاعره گرد معاصر نسبت به فلسفه‌ورزی

با بررسی تاریخچه فلاسفه و متکلمان در جهان اسلام آنچه مشاهده می‌شود سرآمدترین‌ها موافقان فلسفه‌ورزی در میان ایرانیان و عموماً از میان تشیع‌اند. در جهان اهل سنت به دلیل مخالفت اولیه ابوالحسن اشعری و افول جریان عقل‌گرایی اعتزالی و دشمنی سرسختانه امام محمد غزالی با فلاسفه، متکلمین بنامی وجود نداشت که به خود جرأت علمی دادند تا در مسائل کلامی خود از استدلال‌های فلسفی بهره‌جویند یا حداقل مبانی کلیات فلسفه را فرا بگیرند؛ اما ضرورت این امر اقتضا می‌کرد گفتمان متکلمان اشاعره کردستان ایران بررسی شود تا دیدگاه آنان درباره

فلسفه‌ورزی مشخص شود؛ به همین دلیل، دیدگاه برخی متکلمین گرد مشهور اشعری در قالب جدول شماره ۲ بررسی شود:

جدول ۲- گفتمان برخی از متکلمان اشاعره معاصر کردستان نسبت به فلسفه‌ورزی

ردیف	متکلمین معاصر اشعری	تاریخ و فات	زادگاه	نوع نگاه به فلسفه	نشانه‌های موافقت یا مخالفت
۱	ملا ابوبکر چوری	۱۰۱۴ق	مریوان	مخالف	تلاش برای تقویت کلام اشعری سنتی در مقابل تبلیغات مکتب شیعی عهد صفویه (روحانی، ۱۳۸۲: ۱۴۸).
۲	خاندان مردوخی تختی (مهم‌ترین: شیخ عبدالقادر مهاجر، شیخ محمد و سیم ثانی و شیخ محمد جسیم صدرالعلماء)	از ۱۱۳۴ق تا ۱۳۲۰ق	سنندج	موافق	تدریس فلسفه و نگارش رسالات فلسفی مانند: الموجود، اثبات الواجب، عله حدوث الاشیاء و جود و تحقیق در لفظ آن، رد شبهه ابن کمونه، اثبات توحید و بحث اصالت وجود یا ماهیت و رساله الحکمه الجدیده الادرسیه که در مباحث فلسفی و کلامی است (عبدلی، ۱۳۹۸: ۴۳-۴۰)
۳	ملا باقر بالک	۱۳۵۰ق	سنندج	مخالف	نگارش تحریرالمقاصد و شرح عقاید نسفی که با تقابل غزالی با فلاسفه موافق بود (مدرسی، ۱۳۶۴: ۱۴).
۴	ماموستا محمود، مدرس نگل	۱۳۲۳ش تولد	مریوان	مخالف	اصرار بر تدریس اندیشه اشاعره سنتی و دفاع از غزالی (روحانی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۱۴۷).

شبهات وارده در حوزه مسائل فلسفی را تدریس می‌کردند. دیدگاه اشاعره امروزین کردستان ایران نسبت به فلسفه‌ورزی

در این بخش به‌عنوان بخش اصلی پژوهش، گفتمان ۱۲ نفر از صاحب‌نظران کلامی اشعری مسلک کردستان ایران از طریق مصاحبه به روش کیفی تحلیل و ارزیابی شدند؛ تحلیل این گفتمان و نتایج به‌دست‌آمده از یافته‌های پژوهش به شرح زیر بیان می‌شوند.

مرا حل پردازش داده‌های پژوهش در باره: «گفته‌مان جامعه اشعری معاصر کردستان ایران نسبت به فلسفه‌ورزی» به‌طور خلاصه در سه مرحله انجام می‌گیرد:

الف- دریافت پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان و کدگذاری آنها؛

ب- تبدیل پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان به تحلیل مضمون (تم) و بازبینی آنها در قالب مقولات و مفاهیم؛

ج- تعریف و تحلیل تم‌ها و مقولات به‌دست‌آمده از

در تفسیر جدول شماره ۲ بررسی‌ها نشان می‌دهند برخلاف متکلمین اشعری مسلک جهان اسلام که رویکرد مثبتی نسبت به فلسفه‌ورزی داشتند، یافته‌ها حاکی از آن است که متکلمین اشعری مسلک گردزبان به‌واسطه شرایط حاکم بر مدارس علوم دینی اهل سنت کردستان، چه در گذشته و چه در دوران معاصر، مخالفت با فلسفه‌ورزی جزء جدانشدنی در محتوای دروس و باور اساتید علم کلام بوده است و حتی اگر کسانی نیم‌نگاهی به مباحث فلسفی یا تمایلی به فراگیری فلسفه داشته‌اند، در فضای غالب بر حوزه‌های علمیه دینی اجازه عرض‌اندام و تبلیغ نداشتند.

البته در این میان، می‌توان خاندان تختی مردوخی را از این نوع گفتمان غالب مستثنی دانست؛ زیرا آنان به‌واسطه قدرت خاندانی در طرح مباحث کلامی با خمیرمایه مسائل فلسفی، از منتقدین سنتی ابایی نداشتند و حتی به یادگیری مباحث فلسفی اهتمام داشتند و در کلاس‌های درس خود برخی مسائل فلسفی چون مسائل وجود، وجود و ماهیت،

پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان و تهیه گزارش نهایی
 بر مبنای روش‌شناسی ارائه‌شده، نتایج حاصل از
 پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان، بعد از پیاده‌سازی از
 اصلی مذکور تحلیل و بررسی می‌شوند.

جدول شماره ۳: مشخصات مصاحبه‌شوندگان در پژوهش بررسی و تحلیل گفتمان اشاعره کردستان ایران در رابطه با

فلسفه‌ورزی

مصاحبه‌شوندگان	سن	شغل	میزان تحصیلات	رشته تحصیلی
مصاحبه‌شونده شماره (۱)	۵۵	هیئت‌علمی دانشگاه آزاد	دکتری و سطح چهار حوزوی دارای درجه اجتهاد	ادبیات فارسی فقه شافعی
مصاحبه‌شونده شماره (۲)	۳۵	امام جماعت مسجد قبا و مدرس جامعه المصطفی، مدرسه عالی امام شافعی و دانشگاه مذاهب اسلامی	دکتری و سطح چهار حوزوی و اجازه‌نامه افتاء	فقه شافعی و حوزوی علم اصول و کلام
مصاحبه‌شونده شماره (۳)	۳۷	هیئت‌علمی دانشگاه آزاد واحد سنندج و مدرس دانشگاه مذاهب سنندج	دکتری	فلسفه تطبیقی
مصاحبه‌شونده شماره (۴)	۴۰	هیئت‌علمی دانشگاه آزاد سنندج	دکتری	تاریخ اسلام
مصاحبه‌شونده شماره (۵)	۴۵	امام جماعت مسجد فرجه سنندج و مدرس حوزه‌های علوم دینی	سطح چهار حوزوی	فقه و علم اصول شافعی
مصاحبه‌شونده شماره (۶)	۷۰	امام جماعت مساجد سقز و مدرس مدارس دینی	سطح سه حوزوی با اجازه‌نامه افتاء	فقه و علم اصول شافعی
مصاحبه‌شونده شماره (۷)	۵۵	امام جماعت مساجد سقز و مدرس مدارس دینی	سطح سه حوزوی	فقه و علم اصول شافعی
مصاحبه‌شونده شماره (۸)	۴۳	امام جماعت مسجد حضرت علی(ع) سقز و مدرس مدارس علوم دینی	سطح سه حوزوی	فقه و علم اصول شافعی
مصاحبه‌شونده شماره (۹)	۴۴	کارشناس مسئول قرآنی و مساجد در اداره کل ارشاد و مدرس حوزه	دکتری در رشته فقه شافعی و سطح سه حوزوی	فقه شافعی و سطح سه فقه و علم اصول
مصاحبه‌شونده شماره (۱۰)	۳۹	دبیر آموزش و پرورش و مدرس دانشگاه فرهنگیان	دکتری	فلسفه تعلیم و تربیت
مصاحبه‌شونده شماره (۱۱)	۳۴	استاد دانشگاه، روزنامه‌نگار و مدرس حوزه	سطح چهار حوزوی و کارشناس ارشد دانشگاهی	فقه و اصول شافعی و ارشد فلسفه غرب

مصاحبه‌شونده شماره (۱۲)	۶۱	مدرس دانشگاه فرهنگیان (بازنشسته) و مدرس حوزه	سطح چهار حوزوی و کارشناس ارشد الهیات دانشگاه تهران	فقه و علم اصول شافعی و ارشد الهیات (علوم قرآنی)
-------------------------	----	--	--	---

نمودار شماره (۱) مدل پارادایمی تحقیق دیدگاه اشاعره معاصر کردستان ایران نسبت به فلسفه‌ورزی

بررسی و تحلیل گفتمان اشاعره معاصر در رابطه با فلسفه‌ورزی (با مطالعه موردی استان کردستان)



مصاحبه‌شوندگان که هر یک به لحاظ تخصص در علم کلام از متکلمین مبرز استان کردستان بودند، نتایج زیر به

یافته‌های تحقیق بر مبنای پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان در بررسی پاسخ‌های شفاهی دوازده نفر از

دست آمدند:

مصاحبه شونده شماره ۶: ضعف در تدریس علم کلام

در حوزه‌های اهل سنت و تأکید بیشتر به فقه و تفسیر.

۱- چستی علم کلام و محدودیت‌های آن از دیدگاه

اشاعره کردستان ایران

۱-۱- در ارتباط با چستی علم کلام و فایده آن تمامی مصاحبه‌شوندگان بر علم دفاع عقلانی از دین هم‌زبان بودند.

مصاحبه شونده شماره ۱: دفاع از حریم دین حق و حنیف است. به نظر من تمامی عالمان حوزوی در مدارس دینی اهل سنت اگرچه فقه و تفسیر و علم حدیث را مقدم بر همه چیز می‌دانند، این را نیز قبول دارند که علم کلام در شرایط کنونی قدرت پاسخگویی به شبهات دینی را دارد و از هجمه‌های بیرونی به عرصه دین و مذهب دفاع عقلانی می‌کند.

مصاحبه شونده شماره ۱۲: علم کلام یا اصول دین، علم دفاع از مبانی اعتقادی در مقابل شبهات خودی‌ها و غیر خودی‌ها.

۱-۲- اما درباره محدودیت‌های علم کلام و استقبال نکردن آنان از فلسفه‌ورزی، در میان اشاعره معاصر کردستان می‌توان به این نتیجه رسید که ساختار سنتی حاکم بر حوزه‌های علمیه اهل سنت در منطقه و اتکای آنان بیشتر به کلام نقلی و دوری از خردگرایی کلامی موجب شده است در نقد شبهات و مسائل طرح شده در حوزه علم کلام قدیم و جدید دچار نوعی تشنگی آرا شوند و در نتیجه، محیطی برای افتراق درون‌مذهبی فراهم آید یا در پاسخگویی به سؤالات و شبهات نسل جوان چندان توفیقی حاصل نکرده و به لحاظ اقناعی در حوزه دین و مذهب چندان موفق نبوده‌اند.

مصاحبه شونده شماره ۵: با این میزان از آموخته‌های کلامی که بیشتر بر کلام نقلی تأکید می‌شود، قطعاً در حوزه‌های سنتی محدودیت‌هایی در برابر مباحث جدید کلامی وجود دارد و اساتید حوزوی شاید پاسخ قانع‌کننده‌ای نداشته باشند.

۲- مهم‌ترین فرق و آرا کلامی از دیدگاه اشاعره معاصر

کردستان ایران و نوع نگاه به فلسفه‌ورزی

۲-۱- در بحث قابلیت‌های علم کلام در میان اشاعره معاصر کردستان می‌توان نتیجه گرفت ظرفیت بالقوه حوزویان این استان به لحاظ برخورداری از اساتید و مدرسان و نیز طلاب جوان و مستعد، زمینه‌های بهره‌مندی از قابلیت‌های علم کلام را دارد؛ اما شرط بیشتر آنان تقدم کلام نقلی و تکیه بر متون دینی بر خردگرایی در کلام عقلی است و نکته دیگر آن است که اگر ساختار آموزش حوزویان اشعری مسلک به همان رویه سنتی باشد، یقیناً از قابلیت چندانی برخوردار نخواهد بود و شرط مهم آن تعامل با دانشگاهیان و پذیرش علوم اسلامی و انسانی در حوزه دانشگاهی است تا با کمک این هم‌افزایی با علوم و عوامل دانشگاهی، علم کلام در عرصه دفاع از دین و مذهب قابلیت‌های خود را بازیابد.

مصاحبه شونده شماره ۱۱: با پویایی و به‌روزشدن متکلمین در مباحث کلامی به‌ویژه کلام جدید، پاسخگویی به شبهات دینی و دفاع از حریم دین موفق‌آمیز است.

مصاحبه شونده شماره ۲: پاسخگویی به شبهات دینی که از ناحیه خودی‌های مسلمان طرح می‌شود یا از سوی دشمنان اسلام یعنی کافران، نیازمند تقویت آموزش علم کلام است که اگر این مهم، در ست صورت بگیرد، قطعاً می‌تواند به دفاع از دین بپردازد.

۲-۲- اما یافته‌ها در ارتباط با پاسخ مصاحبه‌شوندگان در زمینه مهم‌ترین فرقه‌های کلامی و متکلمین مشهور در جهان اسلام نشان می‌دهند بیش از ۹۰ درصد آنان، فرقه کلامی اهل سنت اشاعره و معتزله و تا حدودی ماتریدی و نیز کلام شیعی را دارای اهمیت فراوانی می‌دانند.

مصاحبه شونده شماره ۹: مشهورترین فرق کلامی در

جهان اسلام اشاعره، معتزله، ماتریدیه، قدریه و مکتب کلامی شیعه هستند که پایه‌های مستحکم کلامی داشته‌اند. این پاسخگویی از نگاه اشاعره معاصر کردستان به این امر در معرفی مهم‌ترین متکلمین اهل سنت جهان اسلام نیز به خوبی نمایان است؛ زیرا تمامی آنها ابوالحسن اشعری، غزالی، فخر رازی، جوینی، باقلانی را از همه مشهورتر می‌دانند و در میان پا سخ‌های آنان اثر چندانی از متکلمین معاصر جهان اسلام مانند طه عبدالرحمن، ابوزید، جابری، عبده و برخی دیگر نیست که این دلیل محکمی بر ساختار سنتی حوزه‌های متکلمین اشعری مسلک کردستان در مقطع کنونی است؛ زیرا میزان آشنایی با این متکلمین بر میزان مطالعه و تدریس آثار آنان دلالت دارد و نشان می‌دهد در مدارس علمی اهل سنت، علوم کلامی جدید در میان محتوای دروس آموزشی چندان مشاهده نمی‌شود. مصاحبه شونده شماره ۵: ابوالحسن اشعری و امام محمد غزالی، امام فخر رازی، ابوبکر باقلانی و در میان شیعه هم خواجه نصیرالدین طوسی است.

۲-۳- اما پا سخ مصاحبه شونده‌گان درباره مشهورترین متکلمین کُرد زبان و در عین حال، اشعری مسلک اعم از طرفداران اشاعره سنتی مخالف فلسفه و خردگرایی صرف یا موافقان عقل‌گرایی و فلسفه‌ورزی، حاکی از آن است که خاندان تختی مردوخی به‌واسطه گرایش این خاندان به‌ویژه بنیانگذار آن، یعنی احمد علامه اول گرایش به علوم کلامی وجود داشته و این علم در بین فرزندان و نوادگان خاندان تختی رواج یافته و آموزش کلام اهمیت ویژه‌ای داشته است. علاوه بر این خاندان، مصنف چوری، کلامی مشهور است؛ دلیل شهرت کلامی او به سبب تقابل با متکلمین شیعی عصر صفوی بود که تلاش فراوانی در دفاع از کلام اشاعره کرد و اگر چنین شرایطی حاکم نبود، شاید امروز، مصنف چوری را بیشتر با نام یک فقیه بزرگ یا مفسر بزرگ می‌شناختند یا حضور متکلمین مشهوری چون ملا باقر بالک و ملا عبدالکریم مدرس و ملا محمود مدرس

که اکنون در قید حیات‌اند، دلالت بر آن دارند که در میان علمای بزرگ اهل سنت، قلیلی از آنها به یادگیری، تدریس و توجه به ضرورت علم کلام اهتمام داشته‌اند و از حسن شهرت برخوردارند. همان‌طور که قبلاً گفته شد از نحوه پاسخگویی مصاحبه‌شوندگان نیز می‌توان دریافت در حوزه‌های اهل سنت در عصر کنونی تمایل چندانی به طرح مسائل و مباحث کلامی مشاهده نمی‌شود و به همین لحاظ به تناسب فقها و مفسران سرآمد منطقه کردستان تعداد متکلمان معاصر کمتر است. مصاحبه‌شونده شماره ۲: مهم‌ترین متکلمان اشاعره کردستان: ماموستا عبدالکریم مدرس، ماموستا باقر بالک کردستانی، آیت‌الله مردوخ و خاندان تختی.

۲-۴- در بررسی پا سخ‌های مصاحبه شونده‌گان درباره آرای مهم کلامی متکلمین استان کردستان این نتیجه مهم به دست می‌آید که آموزش محتوای دروس کلامی هنوز هم مبتنی بر کلام قدیم بوده و طرح مسائلی چون اثبات اصول دین، جبر و اختیار، حدوث و قدم عالم و قرآن مؤید آن است که به مسائل کلام جدید چندان توجهی نمی‌شود. جز برخی مسائل امروزی مانند تبلیغات گروه‌های وهابی و تندرو سلفی و نیز تقابل با تبلیغ برخی مباحث کلامی شیعه به لحاظ ساختاری و کلاسیک، محتوا و آموزش وسیعی در مدارس علوم دینی اهل سنت وجود ندارد و این چنین نیست که همانند کلام شیعه مباحث جدیدی چون سکولاریسم، پلورالیسم، لیبرالیسم، رابطه علم و دین، معرفت‌شناسی، رابطه ایمان و عقل و بسیاری از مباحث دیگر آموزش داده شود. مهم‌ترین دلایل عامل وضع موجود عبارت‌انداز: ۱. اصرار بیشتر متولیان مدارس علوم دینی اهل بر حفظ ساختار حوزه‌های سنتی؛ ۲. نبود مراکز دانشگاهی ویژه اهل سنت در حوزه رشته‌های علوم دینی و انسانی تا موجبات تعامل بیشتر حوزویان و دانشگاهیان فراهم آید؛ مانند الازهر مصر و جوامع دانشگاهی در کشورهای عرب اهل سنت؛ ۳. تقابل گفتمان اهل سنت و تشیع در برخی مباحث کلامی و ایجاد

دارای مقامی عرفانی نیز بوده و در فقاہت و اخلاق و حتی منطق، آثار او به‌عنوان مرجع علمی طلاب اشعری کردستان محسوب شده و به تبع آن، نگاه ضد فلسفی او کاملاً پذیرفته شده است.

م صاحبه شونده شماره ۱: آنچه من درباره اشاعره امروزی کردستان می‌دانم بر این اصل استوار است که آنان همیشه نگاهشان به غزالی به‌عنوان یک عارف بوده است؛ شاید به دلیل اینکه حوزه‌های منطقه کردستان بیشتر نگاهشان به فقه، تفسیر و منطق بوده و کلام در مرحله بعدی قرار داشته است.

م صاحبه شونده شماره ۱۲: غزالی، هم در کلام قدرتمند بود و هم در عرفان و حتی اگر ماموستایان اشعری با کلام میانه‌ای نداشته باشند، ولی شخصیت عرفانی غزالی را می‌پذیرند و محبوبیت دارد.

اما در میان برخی اشعری مسلکان معاصر کردستان که هم در دروس حوزوی تبحر داشته و هم در دانشگاهها و رشته‌های علوم دینی و علوم انسانی تحصیلات عالی داشته‌اند، در ارتباط با فلسفه‌ورزی نگاه دیگری داشته‌اند و به تعامل فلسفه و کلام اعتقاد دارند؛ اما این گروه به نسبت از اقلیت برخوردارند.

م صاحبه شونده شماره ۱۰: در حوزه‌های اهل سنت کردستان آموزش فلسفه وجود ندارد یا اگر هم باشد، در سطحی خیلی ضعیف و ابتدایی است؛ به همین دلیل، در بین اشاعره کردستان، فلسفه و فلسفه‌ورزی جایگاهی ندارد؛ اما دانشجویان به مطالعه فلسفه تمایل بیشتری دارند. در مجموع، آنچه در نوع گفتار متکلمین معاصر کردستان به فلسفه‌ورزی نقش تعیین‌کننده دارد، یکی محتوای دروس در حوزه و مدارس علمی است که بیشتر در حوزه عقاید و اصول دین و برگرفته از استدلال‌های ابوالحسن اشعری و امام محمد غزالی و امثال آنها بوده است. دوم، اساتید و مدرسان حوزوی نیز تمام تلاش خود را در انتقال این دروس اعتقادی به طلاب جوان به کار می‌برند و هر گونه تحقیق در مباحث کلام جدید یا بهره‌مندی از استدلال‌های

زمینه‌های افتراق و ممانعت از همدلی و هم‌افزایی بیشتر؛ ۴. مدیریت کلان مدارس اکثریت علوم دینی (مرکز بزرگ اسلامی) به عالمان شیعه؛ ۵. اجازه حضور ندادن به عالمان اهل سنت در دانشگاهها برای تدریس معارف اسلامی.

م صاحبه شونده شماره ۵: وجود خداوند و صفات خدا و سایر بحث‌های خداشناسی، مباحث معاد و نبوت و تا حدودی جبر و اختیار با مسئله کسب نیز شایان توجه است. **م صاحبه شونده شماره ۷:** با توجه به شرایط روز و قرابت با شیعه و نیز به وجود آمدن فرقه‌های جدید این مسائل بیشتر وجود دارد: ۱- امامت؛ ۲- توسل؛ ۳- تمسک؛ ۴- تفویض؛ ۵- تصوف و سلفی‌گری و وهابیت که باعث تفرقه‌اندازی و اختلافات زیاد شده است.

۲-۵ اما از دیدگاه مصاحبه‌شوندگان در ارتباط با نوع نگاه به فلسفه‌ورزی اشاعره معاصر کردستان یافته‌های حاصل از پاسخ‌های آنان نشان می‌دهد هنوز ادله غزالی در نفی و تکفیر فلاسفه در حوزه‌های سنتی تدریس شده و پذیرفته شده اشعری مسلکان کنونی است. **م صاحبه شونده شماره ۱:** در حال حاضر، بیشتر نگاه درباره کلامیون اشعری کردستان به غزالی است؛ البته این رویکرد فراوان به ایشان ناشی از عواملی چون: ۱. غزالی بیشتر به‌عنوان یک عارف شناخته شده و از منظر عرفان به او نگاه می‌کنند. استناد صریح و بی‌پرده به غزالی موجب شده است با فلسفه مخالف باشند و شاید دنبال دلایل عقلی این مخالفت نباشند؛ ۲. تعامل ضعیف عالمان اشعری استان کردستان با بزرگان اشعری و نواعترالی جهان اسلام مانند طه عبدالرحمن، ابوزید، جابری و حسن حنفی و ...؛ ۴. تسلط بیشتر اساتید حوزوی بر متون کلامی سنتی و اشراف بر کلام قدیم و تمایل نداشتن آنان به بحث‌های کلامی جدید و خردگرایی مطلق.

این عصبیت نسبت به غزالی به گونه‌ای است که به هیچ‌وجه حاضر به پذیرش و حتی آشنایی با مبانی فلسفه در حوزه‌ها و مدارس علمی خود نیستند؛ زیرا از نگاه آنان، غزالی جدای از اینکه یک متکلم مشهور و توانمند بوده،

فلسفی در اثبات مسائل کلامی را نفی می‌کنند. سوم آنکه اشاعره معاصر کردستان ایران همواره در تلاش بوده‌اند که استقلال حوزوی خویش را نگه دارند و تعامل کمتری با مدارس علوم دینی تشیع داشته باشند.

۶-۲- در بررسی نوع گفتمان اشاعره معاصر کردستان به فلسفه‌ورزی، نظرمصاحبه‌شوندگان در دو نقطه تقابل موافقان فلسفه‌ورزی ارزیابی شد که همان طرفداران ابن‌رشد، صاحب کتاب *تهافت التهافت* و مخالفان فلسفه‌پیرو کتاب *تهافت الفلاسفه غزالی* بوده‌اند تا بتوان نتیجه گرفت فلسفه در نگاه اشعری‌مسلمان کردستان بیشتر بر مبنای نگاه غزالی و تأیید استدلال‌های او در نفی فلسفه و تکفیر فلاسفه است. اگرچه بیشتر مصاحبه‌شوندگان بر نقد ابن‌رشد در کتاب خویش اشراف کامل نداشتند و مطالعات آنان سطحی یا حاکی از عدم اطلاع کافی بود، ادله غزالی را در کتاب *تهافت الفلاسفه* اقتناعی دانستند و حتی گفته‌های برخی حاکی از آن بود که مقاصد *الفلاسفه غزالی* را نیز مطالعه نکرده‌اند؛ این بدان معنا بود که سخن غزالی را بی‌کم و کاست قبول دارند و حتی افرادی که *تهافت* ابن‌رشد را مطالعه کرده بودند، بیشتر به جای بررسی نقدهای ابن‌رشد، او را هتاک، تحقیرگر و بی‌منطق می‌دانستند؛ این نشان می‌دهد حب غزالی و بغض ابن‌رشد، نقش تعیین‌کننده‌ای در نقد آنها داشته است.

مصاحبه‌شونده شماره ۱: دلایل ابن‌رشد را در کتاب *تهافت التهافت* نسبت به غزالی مغرضانه می‌بینم؛ زیرا به تصور ابن‌رشد، غزالی فلسفه را درک نکرده و بیشتر به تحقیر و توهین به غزالی پرداخته است تا نقد او؛ در حالی که دلایل غزالی جنبه فلسفی دارد؛ یعنی با فلسفه، فلسفه را رد و نقد کرده است.

نکته مهم درباره طرفداری بیشتر از *تهافت الفلاسفه* غزالی آن است که غزالی بیشتر به استناد آیات و روایات (کلام نقلی) فلاسفه را نقد و به آنها حمله کرده است و با توجه به اینکه اشاعره قائل به حسن و قبح شرعی‌اند، رویکرد غزالی را در تکفیر فلاسفه، ستایش کرده‌اند.

مصاحبه‌شونده شماره ۲: مبنای فلسفه بر عقل و استفاده از استدلال‌های عقلی است؛ در حالی که نزد اشاعره حسن و قبح به تمامی شرعی است و نه عقلی؛ بنابراین، به پذیرش نقد غزالی بیشتر توجه شده است؛ حتی عرفان غزالی، همان‌طور که گفته شد، بر این نگاه جانبدارانه اثرگذار بود؛ اما تعداد اندکی از مصاحبه‌شوندگان با تحصیلات آکادمیک و دانشگاهی، نقد ابن‌رشد را فیلسوفانه و در عین حال، عالمانه می‌دانستند و این نوع گفتمان ناشی از همان تعامل با دانشگاه و مطالعه دروس فلسفی در برخی رشته‌های دانشگاهی است که قبلاً بیان شد.

مصاحبه‌شونده شماره ۱۲: ابن‌رشد با نگاه فیلسوفانه به نقد غزالی پرداخت؛ در حالی که غزالی، هم با استدلال‌های کلامی و هم با استدلال‌های فلسفی به نقد فلاسفه پرداخت؛ بنابراین، نقد غزالی برتر است.

۷-۲- در بررسی جایگاه فلسفه در میان اشاعره و میزان اقبال به آن در میان اشاعره کردستان، مصاحبه‌شوندگان دو دلیل اصلی را درباره جایگاه متزلزل فلسفه در میان اشعری‌مسلمان کردستان بیان کردند که حاکی از روی‌نیابردن آنان به فلسفه‌ورزی است؛ یکی کفرگویی فلاسفه و داشتن ریشه یونانی و ارسطویی که در مجموع، بر غیر اسلامی بودن آن تأکید دارند و دوم، پیچیدگی و غامض بودن فلسفه است که موجب عدم رویکرد طلاب جوان علوم دینی در مناطق اشعری‌مسلم کردستان به این علم شده است.

مصاحبه‌شونده شماره ۸: مسائل کفریات آن پذیرفتنی نیست و نباید جوانان را به وسیله آن در اعتقاداتشان گمراه کرد؛ چون پایه آن از یونان و بلاد بی‌دین قبل از میلاد مسیح است. **مصاحبه‌شونده شماره ۳:** دیگر اینکه فلسفه واقعاً پیچیده و غامض است و ماموستاهای امروزی چندان تمایلی به فلسفه‌ورزی ندارند.

بنابراین، از سخن بیشتر مصاحبه‌شوندگان معلوم می‌شود

که از ناحیه نسل جوان طرح می‌شود، همان قرآن و سنت برای پاسخگویی او کفایت می‌کند و جنبه اقتناعی دارد. **مصاحبه‌شونده شماره ۲:** به نظر بنده در طرح شبهات از ناحیه جوانان مسئله‌ای وجود ندارد که با کلام و رویکرد اشعری نتوان به پاسخ آن پرداخت. **مصاحبه‌شونده شماره ۵:** با به‌روزر بودن و مطالعه کتاب‌های مربوطه در حوزه مباحث کلامی و نیز تمسک به قرآن بسیاری از سؤالات جوانان در مسائل دینی پاسخ داده می‌شود.

متأسفانه تأکید بر تعبد در میان طلاب جوان و اساتید آنها و نگاه ضعیف به استدلال‌های عقلی در مسائل کلامی موجب شده است آنان دین را از درون دایره‌ای بسته تصور کنند و خواهان آن‌اند که دیگران در دایره آموزش و تعلیمات آنها قرار گیرند که برای نسل جوان امروزی چندان پذیرفتنی نیست. نگاه درون‌دینی و نپذیرفتن کسانی که بخواهند دین و مذهب را از نگاه برون‌دینی مطالعه کنند موجب نزول جایگاه مباحث کلامی شده و این وقتی بیشتر نمایان است که استدلال‌های فلسفی را به‌واسطه آنکه منشأ یونانی و غیر اسلامی داشته‌اند، در حوزه معارف دین و مذهبی راه ندهند.

مصاحبه‌شونده شماره ۱۲: علم کلام به لحاظ بر خورنداری از متون قوی به‌ویژه قرآن توانمندی پاسخگویی به تمامی سؤالات و شبهات را در هر زمانی دارد؛ بدون آنکه نیازی به فلسفه داشته باشد. پس گفتمان غالب اشاعره معاصر کردستان هنوز گرایش به فلسفه‌ستیزی دارد؛ جز اقلیتی که به تأثیرگذاری بزرگانی چون ملا صدرا آگاهی دارند و امیدوارند در شرایط کنونی صدرالمتألهین‌های جدیدی در منطقه ظهور کنند تا اتحاد بین فلسفه و کلام اشعری و سایر فرقه‌های کلامی فراهم شود. نکته مهم دیگر از دیدگاه مصاحبه‌شوندگان آن است که اگر نسل جدید در مواجهه با مسائل دینی و شبهات آن دچار چالش و بحران شد، بهتر است با تمسک به عرفان و تصوف جواب پرسش‌های خود را بیابند و در

مبنا قرار گرفتن نوع گفتمان کلامی و حتی عرفانی غزالی در محتوای دروس مدارس علوم دینی اشعری مسلمانان کردستان عامل مهمی در رویگردانی مامو ستیان از فلسفه است. پس گفتمان اشاعره معاصر به اشاعره سنتی فلسفه‌ستیز، نزدیک‌تر است و کسانی که بخواهند با نگاه مبتنی بر حسن و قبح شرعی به‌عنوان یک اصل کلامی مهم به مسائل اعتقادی بپردازند، قطعاً فلسفه‌ستیز بوده‌اند و سعی کرده‌اند به مباحث کلام عقلی محض ورود پیدا نکنند تا چه رسد به استدلال‌های فلسفی.

مصاحبه‌شونده شماره ۱: اشاعره سنتی خیلی سخت با فلسفه برخورد می‌کردند و هیچ استدلال فلسفی را درخور توجه نمی‌دانستند؛ چون اصل و بنا بر دین بود؛ به‌طور مثال، در مباحث کلامی نگاه آنان اول بر اصل توحید بود و بعد استدلال عقلی در رابطه با آن؛ اما افرادی نیز هستند که به دلیل تعامل با کلام شیعی و روی‌آوری به روش تحقیقی و معرفتی در شناخت مباحث کلامی به گفتمانی حاکی از تعامل با فلسفه قائل‌اند. **مصاحبه‌شونده شماره ۸:** در حال حاضر با توجه به تدریس فلسفه در دانشگاه‌ها اگرچه کمتر شاهد روبه‌رو شدن اشعریون کلاسیک سنتی با فلسفه‌ایم، شواهد دال بر آن است که خیلی با ساختار سنتی تفاوت ندارد. **مصاحبه‌شونده شماره ۱۰:** اشاعره امروز در کردستان نیم‌نگاهی به استدلال‌های عقلی از نوع پایه‌های برهانی مبتنی بر فلسفه دارند؛ به‌ویژه فقه شافعی به دیدگاه‌های شیعی و معتزلی هم نزدیک است.

۳- گفتمان اشاعره معاصر کردستان ایران به فلسفه‌ورزی در مباحث کلامی جدید

۳-۱- گفتمان مصاحبه‌شوندگان درباره چگونگی پاسخگویی متکلمین معاصر استان کردستان به سؤالات اعتقادی و شبهات دینی و مذهبی بدون کمک‌گرفتن از فلسفه نیز بیان‌کننده همان حاکمیت تفکر کلام نقلی است. بیشتر مصاحبه‌شوندگان معتقدند امروزه هر مسئله کلامی

پیچیدگی‌های براهین فلسفی درگیر نشوند.

مصاحبه‌شونده شماره ۹: اشاعره به صدر المتألهینی دیگر

نیازمند است تا میان کلام اشعری و عرفان و تصوف و حتی فقه شافعی اتحادی جدید ایجاد کند. به زبان دیگر، فلسفه را بومی کند. من با فلسفه و تعامل آن با علم کلام و علوم دینی و حتی فقه موافقم؛ حتی علوم طبیعی و ریاضی.

۴- گفتمان و رویکرد اشاعره معاصر کردستان به

ضرورت وجود فلسفه از نوع اسلامی و غیر یونانی

۱-۴- اما میزان ضرورت فلسفه اسلامی، یعنی فلسفه‌ای که از متن اسلام استخراج شود و تقلیدی از فلسفه یونانی نباشد، از نگاه مصاحبه‌شوندگان پذیرفته شده است و اکثریت به وجود فلسفه اسلامی قائل‌اند؛ ولی شرط آن است که پایه‌های آن مبتنی بر قرآن و سنت باشد نه برگرفته از فلسفه غیر اسلامی و یونانی که از دیدگاه غزالی کفر تلقی می‌شود و حتی پیروان مسلمان آنان مانند فارابی و ابن‌سینا نیز تکفیر می‌شوند.

مصاحبه‌شونده شماره ۱: غزالی بیشتر مخالف

فلاسفه‌ای بود که دین را از منظر فیلسوفان یونانی چون ارسطو و افلاطون دنبال می‌کردند نه بر پایه عقل دینی و متکی بر متون وحیانی.

مصاحبه‌شونده شماره ۲: بلی فلسفه خاص جهان

اسلام، همان حکمت است که عمده آن دستاورد فیلسوفان مسلمان مانند سهروردی، فخر رازی، ابن‌عربی، ملاصدرا و حتی غزالی است.

مصاحبه‌شونده شماره ۱۰: اما اگر فلاسفه امروزی جهان

بتوانند تحولی ایجاد کنند و فلسفه‌ای جدید به وجود آورند که تقلیدی نباشد، قطعاً بسیار مفید خواهد بود.

از نوع پاسخ مصاحبه‌شوندگان به سادگی می‌توان به نوع گفته‌مان آنان در باره فلسفه پی برد و آن اینکه اشعری مسلکان به دلیل نوع نگرش فلسفه‌ستیزی که در بین آنان وجود دارد، حاضر به مطالعه مسائل و مباحث فلسفی نیستند و حتی نمی‌پذیرند مانند سلف خود، یعنی غزالی، عمل کنند؛ به طوری که ابتدا مقاصد فیلسوفان را تبیین و

سپس در مقام رد دیدگاه آنها تناقض‌گویی آنان را بیان کنند.

مصاحبه‌شونده شماره ۳: نخست، من معتقدم فلسفه

از دل اسلام در نمی‌آید. فلسفه از عقل بیرون آمده و ریشه یونانی دارد و فلسفه اسلامی فلسفه‌ای است که از دل اسلام برخاسته باشد و حتی فلسفه یونانی هم نباشد.

نتیجه‌گیری و تحلیل نهایی

در بررسی یافته‌های پژوهش، نتایج نشان می‌دهند در تعریف علم کلام و محدودیت‌های آن بیشتر مصاحبه‌شوندگان یک‌زبان هستند و در معرفی مهم‌ترین فرق کلامی، تمامی آنها اشاعره، معتزله، ماتریدیه و شیعه را از همه مهم‌تر می‌دانند و بیشتر مصاحبه‌شوندگان، ابوالحسن اشعری، غزالی، فخر رازی، باقلانی و جوینی را از مشهورترین متکلمین اشعری جهان اسلام می‌دانند و در منطقه کردستان نیز مشهورترین متکلمان را مصنف چوری، باقر بالک، ملا عبدالکریم مدرس، محمود مدرس نگل و عالمان خاندان تختی مردوخی می‌دانند.

اما در بخش اصلی، یعنی دیدگاه اشاعره معاصر کردستان نسبت به فلسفه و فلسفه‌ورزی، مصاحبه‌شوندگان در دو بخش اصلی تمرکز یافته بودند:

الف) اکثریت، ماموستایان و عالمان حوزوی اهل سنت هستند که با توجه به رویه آموزش و محتوای دروس سنتی حاکم بر این مدارس علمی، بیشتر آنها از ابوالحسن اشعری در تقابل با خردورزی و به‌ویژه دیدگاه غزالی در مخالفت کامل با فلاسفه، تبعیت می‌کنند و معتقدند در طرح مباحث کلامی و نیز پاسخگویی به شبهات جدید اعتقادی، تکیه بر قرآن و سنت کافی است و نیازی به فلسفه غامض، یونانی و تقلیدی و در عین حال کفرگویی نیست. درنهایت، اگر بنا باشد در عصر کنونی به فلسفه‌ورزی تکیه کرد، می‌باید فلسفه‌ای را با مبادی و مبانی مبتنی بر متون اسلامی ایجاد کرد.

ب) اقلیت، بخشی از دانشگاهیان دارای مسلک اشعری، به دلیل تعامل با دانشگاهیان و تحصیل در

ظهور فرقه‌های تندرو مذهبی در این مناطق کم‌رنگ شود و اختلافات فرقه‌ای و مذهبی کاهش یابند.

۳- ضرورت ایجاد گرایش‌های مختلف در رشته فلسفه (فلسفه غرب، فلسفه اسلامی، فلسفه و کلام اسلامی، فلسفه دین، فلسفه تطبیقی، حکمت متعالیه، فلسفه مشاء) در دانشگاه‌های استان کردستان و استان‌های همجوار در مقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری تا زمینه‌آشنایی بیشتر مشتاقان تحصیل در این رشته‌ها فراهم شود.

۴- ضرورت تعامل بیشتر حوزه و دانشگاه در مباحث و مسائل علوم دینی در سطح دانشگاه‌ها و مدارس علوم دینی استان کردستان.

۵- آشنایی بیشتر اساتید، مدرسان و طلاب مدارس علوم دینی با روش‌شناسی پاسخگویی به شبهات نسل جوان با تقدم بهره‌مندی از استدلال‌های عقلی با مقدمات مسلم کلامی و مسائل فلسفی و درنهایت، تأیید آنها با کلام نقلی لازم و ضروری است.

۶- ضرورت تقویت بهره‌مندی مدارس علوم دینی استان کردستان از ابزار رسانه، فضای مجازی، علوم و تحقیقات رایانه‌ای و تولید نرم‌افزارهای دینی و مذهبی و تعامل بیشتر با جهان پیرامونی خود.

۷- ضرورت اتحاد و تعامل بیشتر فرقه‌های کلامی اهل سنت اعم از اشاعره، معتزله، ماتریدیه و نیز ارتباط علمی با کلام شیعه در میان مدارس علوم دینی و نیز آموزش طلاب جوان و تربیت نیروی انسانی متخصص و بهره‌مندی بیشتر از تجارب اساتید توانمند، آثار و تولیدات علمی یکدیگر و فراهم کردن اعتلای جهانی جهان‌بینی اسلامی و جلوگیری از نفاق و تفرقه‌فکنی بین مسلمانان.

۸- تأسیس کتابخانه‌های سنتی، کلاسیک و الکترونیکی غنی علوم اسلامی در تمامی رشته‌های علوم دینی و مذهبی تا تمامی فرق اسلامی و غیر اسلامی به‌ویژه در مسائل کلامی و فلسفی تا محققان به‌راحتی بتوانند با بهره‌مندی از منابع علمی فراوان، تحقیقات خود را در حوزه دین و مذهب انجام دهند.

رشته‌های حوزه علوم انسانی، نظیر جامعه‌شناسی، حقوق، فلسفه و کلام، فلسفه تعلیم و تربیت، رویکرد مثبتی به فلسفه‌ورزی داشتند.

بنابراین، در مقایسه با اشاعره جهان اسلام و جهان عرب، متکلمین اشعری کردستان ایران، هنوز رویکردی سنتی نسبت به فلسفه دارند و همان آموزه‌های غزالی و سایر مخالفین را آموزش و ترویج می‌دهند و حتی متکلمین مشهور گرد مانند باقر بالک، محمود مدرس، عبدالکریم مدرس و مصنف چوری نیز مخالف فلسفه بوده‌اند و جز خاندان تختی که تاحدودی با فلسفه تعامل داشتند، مابقی مخالف فلسفه‌ورزی هستند.

اما با توجه فرضیه پژوهش که انتظار می‌رفت با توسعه فناوری و مدرنیته، اشاعره کردستان همچون اشعریون در جهان اسلام، نسبت به فلسفه‌ورزی، رویکرد مثبتی داشته باشند، گفتمان اشعری مسلکان کردستان نسبت به فلسفه‌ورزی در مخالفت با فلسفه است.

پیشنهاد‌های مبتنی بر یافته‌های تحقیق

براساس یافته‌ها و نتایج حاصل از پژوهش به یک نتیجه کلی می‌توان دست یافت که گرایش به فلسفه‌ورزی و حتی عقل‌گرایی در بین اشاعره کردستان کم بوده است و دلایل آن نیز بر مبنای دیدگاه مصاحبه‌شوندگان مشخص شد. حال با توجه نتایج مذکور برای تقویت گفتمان فلسفه‌ورزی در بین عالمان اهل سنت کردستان و به‌ویژه متکلمین اشعری معاصر و فهم ضرورت عقل‌گرایی در شرایط کنونی پیشنهادهایی بیان می‌شوند:

۱- ضرورت تحول در حوزه‌های علمیه اهل سنت کشور در کیفیت آموزش به لحاظ محتوایی، روش تدریس توسط مرکز بزرگ اسلامی به‌عنوان متولی مدارس علوم دینی، روحانیون و طلاب اهل سنت و تشیع در مناطق سنی‌نشین کشور.

۲- توجه بیشتر به آموزش علم کلام، اعم از قدیم و جدید که بیشتر مبتنی بر استدلال‌های عقلی باشد تا زمینه

- ۹- لزوم تشکیل اندیشکده فلسفه و حکمت یا تأسیس شاخه‌ای از انجمن فلسفه و حکمت در مرکز استان کردستان و برگزاری همایش‌ها و نشست‌های تخصصی فلسفی در سطح استان برای آشنایی بیشتر محققان و متقاضیان اشعری مسلک با فلسفه و فلسفه‌ورزی.
- ۱۰- کسب مجوز نشر مجلات علمی، پژوهشی و علمی، ترویجی یا علمی، تخصصی در دانشگاهها و مدارس علوم دینی استان با موضوعات فلسفی و کلامی، تا مقدمات ارسال و چاپ مقالات تخصصی از ناحیه اساتید دانشگاه، ماموستایان، طلاب و دانشجویان اشعری مسلک استان فراهم آید.
- ۱۱- برگزاری کنگره‌های بین‌المللی متکلمین و فیلسوفان کُرد در سطح استان یا غرب کشور برای آشنایی با چهره‌های بزرگ کلامی مانند خاندان تختی، مصنف چوری، ملا عبدالکریم مدرس، محمود مدرس نگل و نیز فیلسوفان کُرد نظیر سیف‌الدین آمدی تا زمینه‌های آشنایی بیشتر با بزرگان کلامی و فلسفی در منطقه فراهم آید.
- ۱۲- تألیف کتب فلسفی به زبان ساده و به زبان کُردی برای تدریس در مدارس علوم دینی اهل سنت تا زمینه ایجاد انگیزه برای ورود به مسائل فلسفی فراهم آید؛ زیرا یکی از دلایل روی‌نیابردن به فلسفه و فلسفه‌ورزی، غامض و دشوار خواندن آن نزد طلاب و حتی برخی اساتید حوزوی است.
- ۴- ربانی گاپایگانی، علی، (۱۳۷۸)، درآمدی بر علم کلام، قم، انتشارات دارالفکر.
- ۵- روحانی، بابامردوخ، (۱۳۸۲)، تاریخ مشاهیر کرد، به کوشش محمد ماجد مردوخی، تهران، انتشارات سروش.
- ۶- سیاوشی، کرم، (۱۳۸۶)، «بررسی و نقد تفسیر روایی سید قطب در فی ظلال القرآن»، مجله تخصصی نور، شماره ۴۴، صص ۴۰-۱۱.
- ۷- عبدلی، محمد، (۱۳۹۸)، «سهم متکلمان کُرد در ترویج فرهنگ اشاعره»، نشریه دینی باران، شماره ۶، صص ۴۶-۴۱.
- ۸- عنایت، حمید، (۱۳۷۶)، سیری در اندیشه‌های سیاسی عرب، تهران، انتشارات امیرکبیر.
- ۹- غزالی، ابوحامد محمد، (۱۳۶۳)، تهافت الفلاسفه، ترجمه علی‌اصغر حلبی، تهران، نشر زوار.
- ۱۰- مدرسی، محمد عارف، (۱۳۶۴)، دیوان مدرس کردستانی ملا محمداقبر بالک، تهران، نشر احسان.
- ۱۱- میری، محسن و پارسا، حمید، (۱۳۸۸)، بررسی اندیشه‌های طه عبدالرحمن، تهران، پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی (ص) و پژوهشکده علوم انسانی.
- ۱۲- نصر حامد، ابوزید، (۱۳۹۸)، معنای متن پژوهشی در علوم قرآن، مترجم، مرتضی کریمی نیا و مصطفی ملکیان، تهران، نشر طرح نو.

منابع

- ۱- ابراهیمی دینانی، غلامحسین، (۱۳۷۶)، ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام، تهران، طرح نو.
- ۲- آرگون، محمد، (۱۳۸۸)، «نقد عقل اسلامی، گفتگوی اختصاصی با آرگون»، نگاه حوزه، شماره ۲۶۳، صص ۴-۸.
- ۳- جابری، (۱۳۸۹)، ما و میراث فلسفی مان، مترجم، محمد آل مهدی، تهران، نشر ثالث.